

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ «СІМ'Я ЯК ЕЛЕМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА»

1. Сім'я як соціальний інститут та мала соціальна група.
2. Функції сучасної сім'ї.
3. Структура та історичні типи сім'ї.
4. Фактори та показники кризи сучасної сім'ї.

Сім'я являє собою складний соціальний феномен. Вона є найдавнішою природною висхідною спільнотою людей, зв'язаних кровною спорідненістю. Разом з тим – це мала контактна група людей, які взаємодіють між собою, особлива форма взаємодії. Нарешті, це особливий соціальний інститут, регулюючий відтворення людини за допомогою особливої системи ролей, норм, організаційних форм.

Як правило, в сучасних визначеннях сім'ї підкреслюються всі ці характеристики. Так, Н. Смелзер пише: «Сім'єю називається основане на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю за виховання дітей». Відомий радянський дослідник сім'ї А. Г. Харчев звертає увагу на зв'язок сім'ї з потребами суспільства. Він розглядає сім'ю як «історично конкретну систему взаємовідносин між подружжям, як малу соціальну групу, члени якої пов'язані шлюбними, родинними відносинами, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю і соціальна необхідність якої обумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення».

Складний характер сім'ї як соціального утворення вимагає різних методологічних підходів до її соціологічного аналізу. Як мала контактна група сім'я вивчається перш за все на мікрорівні, особлива увага звертається на аналіз міжособистісної взаємодії в сім'ї, організацію сімейного життя, групову поведінку.

Сучасний напрямок символічного інтеракціонізму розглядає сім'ю як систему соціальних ролей.

Як соціальний інститут сім'я вивчається на макрорівні, у цьому плані аналізуються перш за все її соціальні функції. При цьому функціоналісти виходять з гармонії сім'ї і суспільства як цілісності, розглядають функції сім'ї як природній вираз і реалізацію потреб суспільства. Представники конфліктного підходу звертають увагу на складний, суперечливий характер сімейних відносин, на ролеві та інші конфлікти, що виникають на ґрунті суперечливих сімейних та інших стосунків. Очевидно, складність феномену сім'ї робить необхідним поєднання різних підходів.

Важливо враховувати, що, вивчаючи міжособистісну взаємодію, не можна абстрагуватися від того, що групова поведінка залежить від соціальних, економічних і соціокультурних умов життєдіяльності сім'ї, тобто поєднання підходів сприяє більш глибокому аналізу.

Як особливий соціальний інститут, як елемент соціальної структури сім'я тісно пов'язана з економікою. В кінцевому рахунку, особливості сім'ї, її історичні типи визначаються пануючими економічними відносинами. Сім'я не обмежується лише родинними взаєминами, а передбачає і спільне проживання родичів, наявність спільних елементів побуту, сімейного домашнього господарства, розподілу праці. Спільне проживання пов'язане в окремих сім'ях зі спільним виробництвом, тобто сім'я може виступати і як економічна категорія.

На сім'ю впливають і інші соціальні інститути: політика, системи моралі, права, культура. Для кожного виду культури характерне переважання тих або інших рис сім'ї.

Інститут сім'ї має конкретно-історичний характер, він постійно змінюється і розвивається у зв'язку з розвитком потреб суспільства. Життя сім'ї, її історичні типи, її структура залежать від загальних тенденцій зміни, розвитку суспільства. При переході від традиційного суспільства до сучасного сім'я суттєво змінюється. Домашнє господарство перестає бути основною економічною одиницею, відбувається розподіл дому і роботи. Здійснюється перехід від розширеної сім'ї,

яка складається з трьох поколінь, де домінують старші, до децентралізованих нуклеарних сімей, де шлюбні узи ставлять вище родових, батьківських. Відбувається перехід від стабільної багатодітної сім'ї до малодітної і масової одnodітної сім'ї. Відбувається перехід від сім'ї, основаної на соціокультурних приписах, до міжособистісних переваг.

Характер сімейної родової структури визначається в кінцевому рахунку соціально-історичними умовами. Нерівноправність жінки в суспільстві тягне за собою нерівноправність у сім'ї. З іншого боку, розвиток демократії, утвердження прав і свобод жінки ведуть до утвердження рівноправності в сім'ї. Сімейна влада може базуватися на традиційних уявленнях, на економічному переважанні чи моральному авторитеті. Багатогранні і методи забезпечення сімейної влади.

Ролі та їхня реалізація регулюються різними нормами. Правові норми регулюють майнові відносини подружжя, матеріальні обов'язки подружжя по відношенню до дітей, один до одного, розлучення. Моральні норми, звичаї, традиції регулюють процес залицяння, вибору супутника життя, розподілу влади і обов'язків між подружжям, виховання дітей, сімейне дозвілля, ставлення до родичів.

У свою чергу, сім'я впливає на всі сторони життя суспільства. Вона є своєрідною моделлю суспільства, всіх соціальних зв'язків. У сім'ї закладаються генетичні, біологічні основи здоров'я, звички, установки по відношенню до свого здоров'я. Сім'я виховує смаки і потреби. У молодшого покоління багато в чому визначає вибір професії, рівень духовних цінностей. Саме в сім'ї закладаються основи ставлення до старшого покоління. У сім'ї людина вперше стикається з розподілом праці, з формами господарської діяльності.

Сім'я має високу персональну значимість. Для більшості людей сьогодні – це необхідний життєвий осередок, особлива ніша, яка оберігає, захищає людину. За даними дослідників, смертність у людей, які не перебувають у шлюбі, значно переважає смертність у людей сімейних. Особливо це стосується чоловіків. Наприклад, у віці від 25 до 64 років розлучені чоловіки вдвічі частіше вдаються до самогубства, ніж сімейні, в 3,3 рази частіше вмирають від цирозу печінки і раку, в

5,4 рази — від діабету і туберкульозу. Звичайно, благотворний вплив справляє благополучна сім'я, а неблагополучна скоріше погіршує стан людини.

Функції сім'ї. Головне призначення сім'ї – забезпечення соціальної та культурної безперервності розвитку суспільства.

Як соціальний інститут сім'я виконує перш за все репродуктивну функцію, тобто функції дітонародження, відтворення населення. Вона не обмежується біологічним продукуванням, а має соціальний характер, оскільки передбачає не лише народження дитини, а відтворення людини, яка б відповідала сучасному рівню розвитку суспільства.

Сім'я виконує економічну, матеріально-виробничу, господарсько-побутову функції, функцію накопичення матеріальних благ та передачі їх у спадок. Розвиток в останні роки індивідуально-трудової діяльності, сімейного підприємства, оренди поступово повертає виробничу працю до сім'ї, активізує виконання функції передачі соціального статусу.

З репродуктивною функцією тісно пов'язана виховна функція сім'ї. Сім'я забезпечує спадковість у розвитку культури, бере участь у збереженні та передачі молодому поколінню духовних цінностей та трудових навичок. Сім'я забезпечує первинну соціалізацію дитини, вводить її до складного світу соціальних зв'язків, прищеплює їй звички, навички, формує погляди, моральні установки, цінності. Сім'я виконує рекреативну, тобто відновлювальну, або функцію емоційної стабілізації та психологічної терапії. У сім'ї ми одержуємо допомогу, підтримку, скидаємо ту напругу, яку набули в процесі соціальних контактів. Сім'ї властива також комунікативна функція, оскільки вона задовольняє потребу людини в спілкуванні на основі взаєморозуміння і взаємопідтримки, та, разом з тим, в ізоляції, усамітненні. Сім'я виконує регулятивну функцію, зокрема, здійснює функцію моральної регламентації поведінки членів сім'ї, у спілкуванні один з одним та з іншими людьми, функцію регуляції сексуальної поведінки. Саме тільки почуття належності до сім'ї корегує поведінку на роботі і в спілкуванні з іншими людьми. Іноді дослідники сім'ї називають також феліцитивну функцію (від латин.

слова *felicite*, що означає «щастя»). Однак точніше віднести її до функцій, що задовольняють особисті потреби індивідів.

Усі соціальні функції задовольняють також особисті потреби. Так, функція відтворення задовольняє потреби у дітях, у батьківстві, у вихованні дітей. Економічна та господарсько-побутова задовольняють потреби у господарсько-побутових послугах, матеріальній допомозі. Функція соціалізації виражається у таких індивідуальних функціях, як духовне взаємозбагачення членів сім'ї. Функція дозвілля задовольняє потреби у спільному дозвіллі. Функція емоційної стабілізації та психологічної терапії забезпечує одержання психологічного захисту, емоційної підтримки в сім'ї, вдоволення потреби в особистому щасті, коханні.

На реалізацію функцій впливають особливості періодів життєдіяльності сім'ї. Як правило, виділяють такі періоди життєдіяльності. Перший – від вступу у шлюб до народження першої дитини. Другий закінчується вступом дитини до школи, третій – досягненням соціальної зрілості останньою дитиною. Останній, четвертий, розпочинається створенням власної сім'ї останньою дитиною.

Структура сім'ї та її внутрішня організація залежать від багатьох факторів. Зокрема, вона визначається характером взятого шлюбу.

Історія знає різні види сім'ї, які визначаються за характером шлюбу (моногамні та полігамні). Моногамна сім'я складається з двох суб'єктів подружжя, полігамна має два різновиди: полігінія ([шлюб](#) між одним [чоловіком](#) і кількома [жінками](#)) та поліандрія ([шлюб](#) між однією [жінкою](#) та кількома [чоловіками](#)).

Історично першим видом була полігамна сім'я, з розвитком суспільства їй на зміну приходить моногамна. У сучасному світі полігінія збереглася, в основному, в країнах Арабського Сходу, поліандрія зустрічається у деяких племен Індії, Тибету, Південної Америки.

У сучасних країнах зустрічаються також нетрадиційні одностатеві сім'ї. Сексуальні меншини ведуть боротьбу за їх визнання, правове оформлення.

Значення шлюбу у визначенні характеру сім'ї ще не дає змоги зробити висновок про його первинність. Донині ведуться суперечки, що первинне – шлюб

чи сім'я. Та відповіді не дають ні теорія, ні повсякденне життя. Кожний перепис населення, наприклад, показує, що кількість жінок, що перебувають у шлюбі, більше кількості одружених чоловіків. Це не означає, що у нас існує багатоженство. Очевидно, одне й те ж явище – незареєстрований шлюб – люди розцінюють по-різному: жінки вважають його реальним, справжнім, чоловіки – тимчасовим співжиттям, безшлюбністю.

З точки зору вибору подружжя шлюби діляться на ендогамні (взяті у межах власної спільноти) та екзогамні (між представниками різних груп). Це призводить до виникнення двох видів сім'ї: соціально-гомогенної (однорідної) та соціально-гетерогенної (різномірної). За даними соціологів, гомогенні сім'ї складають близько 70% від загальної кількості сімей. У таких сім'ях чоловік, жінка та їхні батьки належать до одних і тих самих соціальних груп, соціальних верств. Гомогенна сім'я, як правило, більш стійка, гармонійна, елітарна. Соціально гетерогенних сімей до 36%. Належність до різних культурних, соціальних груп, різна освіченість, професії порушують гармонію, стійкість, тому тут переважають авторитарні стосунки. Проте ці особливості не слід абсолютизувати. Іноді існуючі відмінності стимулюють більшу активність самоосвіти, самовиховання тощо.

За типом верховенства, керівництва сім'єю визначають два різновиди сім'ї: егалітарна (рівноправна) сім'я та авторитарна. Авторитарні характеризуються жорстким підпорядкуванням одному з подружжя чи іншому членові сім'ї. Егалітарна сім'я оснований на розподілі ролей у відповідності з особистими якостями та здібностями подружжя, на участі кожного у прийнятті рішень, виховання дітей спирається на переконання, а не на примус. Егалітарну сім'ю часто називають демократичною, маючи на увазі розподіл влади. У суспільствах панують при цьому патріархальні або матріархальні принципи. Це відбивається на розподілі влади та розселення членів сім'ї за місцем проживання батька чи матері. Як правило, більш стійкими є сім'ї, де головна роль належить жінці.

Можна прослідкувати вплив на сім'ю соціальної належності. На думку дослідників, для сімей робітників характерна більш жорстка визначеність сімейних ролей, ніж для сімей середнього класу. Характерною особливістю є також нарізне

дозвілля чоловіків та жінок, у той час як для сімей середнього і особливо вищого класу характерний спільний відпочинок.

Чим нижчий дохід сім'ї, тим частіше її очолює жінка. Ян Робертсон відзначає, що для чорних у США є характерним, що в 40% випадків головною в сім'ї є жінка.

Рольова структура характеризує систему стосунків членів сім'ї відповідно до рольових приписів, оснований на традиціях, звичаях, що існують у суспільстві, соціальних групах, сім'ї. Традиційні ролі, згідно з якими жінка вела дім, господарство, народжувала та виховувала дітей, а чоловік був головою сім'ї, хазяїном, який забезпечував економічну самостійність сім'ї, уже трансформувалися. Сьогодні більшість жінок працює, виконує вагомі соціальні ролі, заробляє іноді більше свого чоловіка. Це впливає на всі сторони функціонування сім'ї, у тому числі на демографічну поведінку, спричиняючи зниження народжуваності та зростання рівня розлучень.

Особливості сім'ї залежать також від її складу. Дослідники виділяють розширену сім'ю, яка включає різні покоління, нуклеарну (окрему, просту) сім'ю, яку утворюють подружжя з дітьми, і неповну, коли відсутній один з подружжя. Кожний з цих видів сім'ї має свої соціальні проблеми. У складній сім'ї – це проблема взаємостосунків поколінь, відмови від дрібної опіки над молодими, допомоги старшим. У неповній сім'ї – це проблема виховання дітей. У простій (нуклеарній) – це проблема клімату, формування традицій, стилю сімейного життя.

Під час соціологічного аналізу сім'ї велике значення має врахування вікових характеристик подружжя. Розрізняють молодіжну сім'ю, коли вік подружжя до 30 років, сім'ю середнього подружнього віку, літню подружню пару. Вік накладає відбиток на сімейні стосунки, на характер труднощів, протиріч, які доводиться долати. В молодіжній сім'ї – це труднощі адаптації до подружніх обов'язків, до нового побуту. У сім'ї середнього подружнього віку – проблему уникнення нудьги, одноманітності, стереотипності у взаємостосунках подружжя, виникаючих конфліктів. У літнього подружжя – проблеми дбайливого ставлення один до одного, поступливості, освоєння нових ролей.

Суттєвий вплив на характер сімейних стосунків справляє кількість дітей. За кількістю дітей звичайно виділяють такі різновиди сім'ї, як бездітні, однолітні, малодітні та багатодітні сім'ї. Бездітні сім'ї (де протягом 10 років подружнього життя не народилася дитина) складають більше 15% всіх сімей. Кожна третя така сім'я розпадається частіше за все з ініціативи чоловіків. Однодітні сім'ї складають у містах більше 50% сімей. З них розпадається кожна друга. Малодітна (сім'я з двома дітьми) відзначається більшою стійкістю (у порівнянні з однодітною більше ніж у три рази). Вона створює кращі умови для формування особистості дитини, його моральних якостей та комунікативних здібностей. Багатодітна сім'я (троє та більше дітей) розпадається рідко, має й інші переваги, хоча в сучасних умовах її існування пов'язане з великими матеріальними труднощами.

Загальною тенденцією сучасного розвитку сім'ї є зменшення кількості дітей. За даними соціологічних досліджень, і чоловіки, і жінки хотіли б мати в середньому менше дітей, ніж було в сім'ї їхніх батьків. Це пояснюється не лише зміною становища жінки, її більшою зайнятістю, не лише рівнем матеріальної забезпеченості сім'ї, але й напруженістю, конфліктністю стосунків у сім'ї. Найважливішою соціальною проблемою є взаєморозуміння в сім'ї, її згуртованість, вміння долати труднощі.

Соціальні проблеми сім'ї в сучасних умовах загострюються у зв'язку з палінням народжуваності, старінням населення, нестабільністю шлюбу, зростанням кількості вільних союзів, позашлюбних народжень і т. п. Разом з тим, для сучасної сім'ї характерні також позитивні зміни: розширення свободи вибору для чоловіка й жінки, утвердження рівності характерів, великі можливості контактів між поколіннями, у цілому більша орієнтація на сім'ю. Численні опитування свідчать про те, що все більше людей розглядає сім'ю як найвищу цінність. С. І. Голод підкреслює, що соціальні зміни виявляються також у тому, що в структурі мотивів шлюбу на перший план виходять цінності, пов'язані з народженням та вихованням дітей, а також цінності подружжя як особистісного спілкування. Звідси оптимістичні прогнози ряду соціологів відносно розвитку сім'ї

у XXI сторіччі як вільного союзу, основанийого на коханні, співробітництві, спільному веденні домашнього господарства.

Багато дослідників звертають увагу на складні й важкі проблеми становлення сім'ї.

Адаптація до сімейної ролі – складний і важкий процес. За даними соціологів, із загальної кількості розлучень майже 40% посідають шлюби, які проіснували менше чотирьох років. Якщо адаптація проходить успішно, подружжя стає гармонійно єдиним, у протилежному випадку виникає стан напруги, яка потім переходить у конфлікти, котрі можуть закінчитися розлученням.

Внутрішня гармонія, згуртованість визначаються впливом внутрішніх та зовнішніх факторів. До внутрішніх належать: взаємна любов, почуття обов'язку по відношенню до подружжя, дітей, взаємне прагнення до щастя, піклування один про одного, використання шлюбу для реалізації устремлінь особистості. Зовнішні фактори: тиск нормативних систем, які вимагають збереження сім'ї, турбота про дітей, вплив громадської думки, економічних умов.

Що ж є критерієм успішного шлюбу? Ян Щепанський називає: 1) міцність шлюбу; 2) суб'єктивне почуття щастя у кожного з подружжя; 3) здійснення очікувань більш широких груп; 4) повний розвиток особистості кожного з подружжя, їхньої активності, здібностей, виховання здібних та активних дітей; 5) досягнення внутрішньої інтеграції, відсутність конфліктів. Проте не слід абсолютизувати ці показники, в повному обсязі вони майже ніколи не зустрічаються, можливі різні їх поєднання.

У сім'ї неминучі протиріччя, конфлікти, бо подружжя можуть відрізнитися за характером, за духовними запитами, рівнем емоційності, характером та рівнем культури. Напруга в сім'ї може виникати на підставі ведення домашнього господарства, виховання дітей, матеріальної забезпеченості сім'ї та ін.

Соціологи класифікують сучасні сім'ї за фактом роботи дружини, за ставленням до цієї роботи, за участю чоловіка в домашніх справах. Американський вчений Джессі Бернард виділяє у цьому зв'язку такі типи сім'ї: 1) коли чоловік працює, дружина вдома; чоловік та жінка задоволені цією обставиною; 2) і чоловік,

і дружина працюють за необхідністю, жінка з радістю сиділа б вдома; поступово зростає почуття ураженості, у чоловіка навіть більше; 3) обидва працюють, дружина виконує всі домашні обов'язки, але обидва раді, що працюють; 4) обидва працюють та обидва ділять домашні обов'язки.

У літературі висловлювалася думка, що вихід у плані зміцнення сім'ї полягає у поверненні до материнського призначення жінки, в полишенні нею роботи. Джессі Бернارد заперечує цей висновок, вона вважає, що це не вирішить проблеми, бо жінка, спробувавши волі, не відмовиться від вільного вибору трудової та суспільної діяльності. Перспективним їй уявляється спільне ведення домашнього господарства.

Конфлікти виникають не лише між подружжям, а й між батьками та дітьми. Їх складніше розв'язати, бо вони ґрунтуються на відмінності культур старих та нових поколінь.

Які ж шляхи подолання напруженості? Конфлікти долаються під впливом спільних прагнень досягнення гармонії, симпатії, любові членів сім'ї один до одного, під впливом установки на взаєморозуміння, терпимість, поблажливість, під впливом страху за розпад сім'ї, втрати прихильності. Якщо конфлікти, напруженість не припиняються, це призводить до розпаду сім'ї.

Питання для самоконтролю знань

1. Методологічні підходи до соціологічного аналізу сім'ї.
2. Зв'язок сім'ї з іншими соціальними інститутами.
3. Характеристики сім'ї як соціального інституту.
4. Сім'я як мала соціальна група.
5. Історичний характер сім'ї як соціального інституту.
6. Трансформація функцій сім'ї в сучасному світі.
7. Типологія сім'ї як складного соціального феномену.
8. Тенденції розвитку сімейних стосунків в сучасному світі.
9. Криза сучасної сім'ї: причини та наслідки.

10. Сімейні конфлікти шляхи подолання.
11. Шляхи подолання напруженості, конфліктності в сім'ї.

Навчально-методичне забезпечення курсу:

1. Якуба О. О. Соціологія : Навчальний посібник для студентів. Харків : Константа, 1996. 192 с.

Рекомендована література

1. Вакуленко С. М. Соціологія сім'ї : навчально-методичний посібник для викладачів та студентів. Харків : Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2003. 159 с.
2. Медіна Т. В. Соціологія сім'ї : навчальний посібник. Чернівці : Рута, 2006. 56 с.
3. Захист прав дітей в умовах децентралізації влади в Україні. Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2019 року. Київ : ДУ "Державний інститут сімейної та молодіжної політики", 2020. 160 с.
4. Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002–2019 рр. : кол. моногр. / за ред. О.М. Гладуна ; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. Київ, 2020. 174 с.
5. Слюсар Л. І. Шлюб і сім'я у демографічному вимірі: історія і сучасність. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. В.М. Птухи НАН України, 2021. 180 с.
6. Сучасна харківська сім'я в соціологічному вимірі : звіт за результатами дослідження / С.М. Аніпченко, Р.І. Борисов, С.М. Вакуленко, О.С. Зубарев, Л.Г. Сокурянська / за редакцією Л.Г. Сокурянської. Харків : Видавництво "Парус-Друк", 2020. 64 с.